

הרב אברהם נחשון (קופרמן)

קבלת הנבואה, אמירתה וכתובתה

פתיחה

האברבנאל בהקדמתו לספר ירמיהו כותב, שתהליך הנבואה מתפצל לשלושה שלבים: שלב ראשון הוא קבלת הנבואה מהקב"ה לנפש הנביא, לדעתו ולשכלו. שלב שני הוא אמירת הנבואה מהנביא לשומעים, ושלישי - כתיבת הנבואה. במאמר זה נבקש להוכיח שאין שלושת השלבים הללו זהים, ושישנם ביניהם פערים והבדלים. נתייחס בעיקר לנביאים, במידה מועטת גם לתורה, שהרי היא הנבואה של משה גדול הנביאים - למרות השוני המהותי בינו לבין שאר הנביאים - ולא לכתובים שנכתבו ברוח הקודש¹. במסגרת זו נפרט ונרחיב בנוגע לשבעה הבדלים הקיימים בין הקבלה, האמירה והכתיבה, ולבסוף בהשלמת מאמרנו נציין בקצרה עוד שבעה הבדלים נוספים.

א. לא כל נבואה המתקבלת נאמרת - ולא כל נבואה הנאמרת נכתבת

עובדה ידועה ובסיסית היא, שישנן נבואות שמקבל הנביא רק לעצמו, ואין הוא אומר אותן כלל לאחרים. אלה הם דברי הרמב"ם בהלכות יסודי התורה²:
 "הנביא אפשר שתהיה נבואתו לעצמו בלבד, להרחיב לבו ולהוסיף דעתו, עד שידע מה שלא היה יודע מאותן הדברים הגדולים. ואפשר שישולח לעם מעמי הארץ..."³.

במה תלוי הדבר אם יקבל נבואה רק לעצמו, או גם לאחרים? במורה נבוכים⁴ מתייחס לכך הרמב"ם, ואומר שהדבר תלוי במידת השפע ששפעה על הנביא, בדומה לשפע החכמה, ואם זכו החכם והנביא למידת שפע מרובה, תעבור החכמה והנבואה מהם לאחרים:

1. לגבי ההבדל שבין נבואה ורוח הקודש עיין ב"נבואה ורוח הקודש". הרב אברהם נחשון (קופרמן), סיני, מוסד הרב קוק ירושלים, כרך קכ"ח ניסן-אלול תשס"א, עמ' קפ"ג-קצ"ד.
2. פי"ז, הי"ז.
3. כמותו סובר גם הרמח"ל בדרך ה' ח"ג פי"ד אות ו'.
4. ח"ב סוף פל"ז, מהדורת ר"י אבן תיבון.

"אפשר שיבואהו מן הנבואה מה שישלים הנביא לא זולת זה, ואפשר שיבואהו ממנו מה שחייב לו שיקרא האנשים וילמדם וישפיע עליהם משלמותו, הנה כבר התבאר לך כי לולא זה השלמות הנוסף, לא היו החכמות מחוברות בספרים, ולא היו הנביאים מפייסים בני אדם לדעת האמת, כי לא יחבר חכם דבר אחד לעצמו ללמד עצמו מה שכבר ידע, אבל טבע השכל כן הוא שישפיע לעולם, וימשך ממקבל זה השפע למקבל אחר אחריו, עד שיגיע אל איש אי אפשר שיעברהו השפע ההוא אבל שלימהו לבד... זה הענין מחייב למי שהגיע לו זה השיעור הנוסף מן השפע, שיקרא בני אדם על כל פנים יקובל ממנו או לא יקובל..."

על פי האמור לעיל יוארו דברי המכילתא דרבי ישמעאל⁵: "ראתה שפחה על הים, מה שלא ראו ישעיה ויחזקאל..."

מבחינת אמירת הנבואה, ישעיה ויחזקאל אמרו נבואות לאחרים, ובזה בוודאי היו גדולים מהשפחה שלא הגיעה לכך מעולם, הם גם זכו למספר רב של ראיות נבואיות ובהזדמנויות שונות, בעוד שהשפחה ראתה רק פעם אחת. אך במעמד קריעת הים, ראה כלל ישראל ובתוכו גם השפחות, ראייה נבואית לעצמם, מבלי לומר לאחרים, ראייה שאליה לא הגיעו אפילו נביאים כישעיהו ויחזקאל. נוכחנו לדעת שלא כל נבואה המתקבלת - נאמרת.

כך גם לגבי השלב הבא - לא כל נבואה הנאמרת, נכתבת. הגמרא במגילה⁶ אומרת:

"הרבה נביאים עמדו להם לישראל, כפליים כיוצאי מצרים⁷, אלא נבואה שהוצרכה לדורות נכתבה, ושלא הוצרכה לא נכתבה".

כלומר, מזמן היות ישראל לעם, ועד הפסקת הנבואה בתחילת בית שני, היו הרבה נביאים שאמרו נבואות, אך לשלב השלישי של כתיבת הנבואה, לא הגיעו, כי נבואתם לא נצרכה לדורות.

5. בשלח פרשה ג', ד"ה זה אלי, וכן הוא במכילתא דרשב"י שם. ובזוהר שמות סד, ע"ב הזכיר רק יחזקאל, ובאבודרהם על הגדה של פסח ד"ה צא ולמד, נמצא הנוסח הידוע בפי כל: "ראתה שפחה על הים מה שלא ראה יחזקאל בן בוזי".

6. יד, ע"א.

7. עיין כוזרי א, י"א: "ואשר שלח להם את משה בתורתו, ואחריו אלפי נביאים שכולם קראו אל תורתו..." (תרגום אבן שמואל).

ב. אמירת נבואה מושהת

בספר ירמיהו נאמר:

"בראשית ממלכת יהויקים בן יאשיהו מלך יהודה, היה הדבר הזה אל ירמיה מאת ה' לאמר. כה אמר ה' אלי, עשה לך מוסרות ומוטות, ונתתם על צוארך. ושילחתם אל מלך אדום, ואל מלך מואב.. ביד מלאכים תבאים ירושלים אל צדקיהו מלך יהודה. וציוית אותם אל אדוניהם לאמר... ועתה אנכי נתתי את כל הארצות האלה ביד נבוכדנאצר מלך בבל עבדי..."⁸

פוגשים אנו כאן תופעה מיוחדת: ירמיהו מקבל את הנבואה בראשית ממלכת יהויקים, ואילו את דברי הנבואה והמעשה הנבואי הקשורים זה בזה עליו לומר למלכי האזור ולצדקיהו, בעוד לא פחות מאחת עשרה שנים!⁹ ואכן על פי פירוש האברבנאל, ישנו פער זמנים בין קבלת הנבואה על ידי הנביא ירמיה, לבין אמירתה לשומעים.¹⁰

בספר יחזקאל מצאנו אמירת נבואה מושהת נוספת. יחזקאל ניבא את נבואותיו בבבל. חז"ל מוסרים לנו:

"עד שלא נבחרה ארץ ישראל, היו כל הארצות כשרות לדברות (=לנבואה), משנבחרה ארץ ישראל יצאו כל הארצות¹¹, אם תאמר דן אני את הנביאים שנדבר עמהם בחוזה לארץ?...¹² ויש אומרים נדבר עימו בארץ, ונדבר עימו בחוזה לארץ, שנאמר (יחזקאל א, ג): היה היה¹³ דבר ה', 'היה' שנדבר עימו בארץ, 'היה' שנדבר עימו חוזה לארץ".

כלומר, למרות שאין נבואה מתקבלת בחוץ לארץ, אם קיבל נביא נבואה בארץ ישראל, יכול הוא להמשיך ולקבל עוד נבואות בחו"ל, ויחזקאל קיבל את נבואותיו בחו"ל מסיבה זו. האם יודעים אנו מהי נבואתו הראשונה של יחזקאל,

8. כ"ז, א' ואילך.

9. זו תקופת מלכותו של יהויקים, ואחריה שלושה חדשים של יהויכין, ורק אחריה מלכות צדקיהו. ורש"י בפס' ג מזכיר חמש עשרה שנה.

10. לפי הרד"ק אין ראייה, כי לדעתו אמר ירמיה את הנבואה ליהויקים מיד, כדי שידע יהויקים שנבוכדנצר עתיד למלוך, ולא יבטח במלך מצרים שהמליכו.

11. מכילתא דרבי ישמעאל פרשת בא, מסכתא דפסח, פ"ב א' ד"ה בארץ מצרים.

12. עיין שם באפשרויות נוספות לקבלת נבואה בחו"ל, ובכוזרי ב, יד.

13. ב'היה' הראשון היי"ד בחולם, ובשני - בקמץ.

שהיתה בארץ ישראל?

רש"י שם¹⁴ כותב, שפרק ב' ויש אומרים פרק י"ז, הם הנבואה הראשונה שנאמרה ליחזקאל בארץ ישראל: "שלין מפורש צב גולה, ויהי ניכרת תחילת שליחותו אליהם".

הכוזרי לעומתו כותב שנבואתו הראשונה היא פרק א' - מעשה מרכבה - אותה קיבל יחזקאל בארץ ישראל: "ושמרה כולה במחשבתו חוץ למקום הנבואה", כלומר קבלת הנבואה הייתה בארץ ישראל, לפני גלות יחזקאל שגלה עם יהויכין, אך אמירתה הייתה בחו"ל לאחר חמש שנים¹⁵. זו דוגמה שנייה לאמירת נבואה מושהה, כשכאן ישנו חידוש והוא, הקבלה היא בארץ ישראל, והאמירה לאחר זמן, ומחוץ למקום הנבואה - בחו"ל.

דוגמה נוספת לאמירת נבואה מושהה היא בנבואת משה - בתורה. הרמב"ן בהקדמתו לחומש דברים סובר, שמשה רבינו קיבל את כל המצוות מהקב"ה בשנה הראשונה ליציאת מצרים בסיני או באוהל מועד קודם המרגלים, אך לא אמרם לישראל באותו הזמן, ויש מצוות שאמרם רק בשנת הארבעים, ולכן נכתבו רק בספר דברים. הסיבה להשהיית האמירה היא, או בגלל שלא נהגו במדבר, או בגלל שלא היו תדירות (ולכן רק כשהיה צורך לפעול לפיהן), אמר משה את הדין, אך לא כמתן תורה ציבורי¹⁶. זו דוגמה שלישית לאמירה נבואית מושהה, אך בשונה מהדוגמאות הקודמות, זו נבואה בדרגת משה רבינו, באספקלריה המאירה, וכאן גם מופיעות הסיבות להשהיית האמירה. ובחז"ל מצאנו מקור מפורש לאמירת נבואה מושהה. בפסיקתא דרב כהנא¹⁷ משווים בין בנימין לבין ירמיהו, ושם נאמר:

"...מה בנימין אחרון לכל השבטים, אף ירמיה אחרון לכל הנביאים. לא כבר נתגבאו אחריו חגי זכריה ומלאכ"י רבי לעזר ורבי שמואל בר נחמן¹⁸. ר' לעזר אומר: קיצרי נבואה היו¹⁹. אמר רבי שמואל בר נחמן כבר היתה נבואה פקודה ביד חגי זכריה ומלאכ"י."

14. יחזקאל א', ג. במכילתא דרבי ישמעאל, (פרשת בשלח פרק ט"ז, ט, ד"ה אמר אויב) שרש"י מצטט מופיע, שאין מוקדם ומאוחר בספר, ושפרק ב' או פרק י"ז הם הנבואה הראשונה שבספר יחזקאל, אך לא מפורש שזו הנבואה הראשונה שיחזקאל קיבל בארץ ישראל, ויתכן שקיבל נבואה אחרת שלא נכתבה כלל בספרו.

15. זהו תרגומו של "אבן תיבון לפי הסברו של בעל ה"קול יהודה", (ועיין בהסבר בעל אוצר נחמד שם). לפי תרגום "אבן שמואל ותרגום הרב קאפח אין ראייה שזו נבואה מושהה.

16. האברבנאל בהקדמתו לדברים, והרדב"ז בשו"ת ח"ה ב' אלפים קמ"ג חולקים על הרמב"ן, ועיין "פשוטו של מקרא", לדודי מו"ר הרב יהודה קופרמן, הוצאת מכללה ירושלים, תשס"א 2001, ח"א עמ' 92-97 בביאור דברי הרמב"ן.

17. פסיקתא דרב כהנא (מנדלבוים) פרשה יג ד"ה [יד] בארץ בנימין.

18. הציעו הצעות שונות.

19. כלומר - ירמיהו הוא הנביא המשמעותי האחרון, ואילו הם קיצרו בנבואתם.

כלומר הם קיבלו את נבואתם לפני ירמיהו, ורק אמרוה אחריו, ובמשך זמן הביניים הייתה הנבואה מופקדת בידם כפקדון הזה, שאין השומר משתמש בו, אלא שומרו לזמן שיחזירו לבעליו, אף כאן ממתנינים הנביאים לזמן שבו יאמרו את הנבואה לבעליה - לעם ישראל.

ג. ניסוח הנבואה לאחר קבלתה

שיטת האברבנאל בהקדמתו לירמיהו היא, שכל הנביאים חוץ ממשו קיבלו מהקב"ה רק את התוכן, ואילו את המילים המדוייקות ניסחו הם. לרמב"ם ב"מורה נבוכים"²⁰ לא כל הנבואות הן כאלה, אך בנבואה שבה רואה הנביא מראה או חזון ללא מילים, ניסוח המילים הוא אישי שלו.²¹

ד. תהליכי הנבואה

חלק מהתהליכים שקשורים לנבואה שייכים בבירור רק לקבלתה, ולא לאמירתה ולכתבייתה. לדוגמה - נביא שקבל את נבואתו בחלום²², בוודאי שיאמרנה לעם בעירונו, וכך גם יכתבנה. כמו כן רק קבלת הנבואה היא בזעזוע ובנפילה²³, ולא האמירה והכתיבה. והרמח"ל שהגדיר נבואה כדבקות נשמטית של הנביא בקב"ה התייחס רק לקבלתה, לא לאמירתה לעם, ובוודאי שלא לכתבייתה, ולדעתו מאוד יתכן שבשעת אמירת הנבואה היו מקרים שלא היה הנביא דבק בקב"ה. והגר"א²⁴ אכן אומר כך בנוגע לכל שאר הנביאים חוץ ממשו, ואלה דבריו:

"...כאשר שמעו דברי הנביאים אשר אחר משה, אשר הקב"ה אמר אל הנביא היום, וליום המחר הלך הנביא והשמייע החזון אל ישראל. ואם כן בעת אשר דבר הנביא אל העם, כבר היה נעתק ממנו הדיבור האלוקי...".

הדיבור האלוקי חל על הנביא היום, ולמחרת אומר הנביא לעם את דבר ה' בלי חלות רוח הקודש עליו, אלא בעקבות מה שקבל אתמול.

20. ח"ב, פמ"ה.

21. עיין הרחבת הנושא בימכלול, מכללה ירושלים, מילות הנבואה ומסריה, אברהם נחשון (קופרמן). ח"א קובץ כ"י, סיון תש"ס, עמ' 31-57. ח"ב קובץ כ"א, כסלו תשס"א, עמ' 43-60. ח"ג קובץ כ"ב, סיון תשס"א, עמ' 43-59.

22. עיין בדרגות הנבואה של הרמב"ם במורה ח"ב, פמ"ה.

23. לרמב"ם בהלי יסודי התורה פ"ו, ה"ו - בכל הנביאים, ואילו לאור ה' מאמר ג ח"א, כלל ו' פ"ב, ולספר "העיקרים" מאמר ג' פ"י - רק נביא בתחילת נבואתו, או במצבים חריגים.

24. מצוטט בספרו של המגיד מדובנא "אהל יעקב" על התורה, בתחילת ספר דברים. ועיין עוד ב"שערי זוהר" לרב ראובן מרגליות, מוסד הרב קוק תשל"ח, עמ' 338 מילואים ברכות ד, ע"א ד"ה שמה יטעו; ובי"פשוטו של מקרא, לדודי מו"ר הרב יהודה קופרמן, הוצאת מכללה ירושלים, תשס"א, 2001, ח"א עמ' 114.

ה. חזרה מנבואה לטובה - רק בקבלה ולא באמירה

נבואה לטובה שהתקבלה רק לנביא עצמו יכולה להשתנות, בניגוד לנבואה שאמר אותה הנביא לאחרים, היא אינה יכולה עוד להשתנות, ולכן ניתן לבחון נביא בעזרתה: אם יאמר לאחרים נבואה לטובה, אם הוא נביא אמת חייבת היא להתקיים, זו שיטת הרמב"ם בהקדמתו לפירוש המשנה, וכך דבריו:

"אבל ענין פחד יעקב, אחר שהבטיחו הקב"ה בבשורות טובות, כמו שנאמר (בראשית כ"ח), והנה אנכי עמך ושמרתיך בכל אשר תלך, והיה מפחד פן ימות, כמו שנאמר (שם ל"ב), ויירא יעקב מאד וייער לו, אמרו חכמים ז"ל בענין ההוא, שהיה מפחד מעון, שמא יהיה גורם לו מיתה. והוא מה שאמרו (ברכות ד), קסבר שמא יגרום החטא. יורה זה שהקב"ה יבטיח בטובה ויגברו העונות ולא יתקיים הטוב ההוא. ויש לדעת שענין זה אינו אלא בין הקב"ה ובין הנביא, אבל שיאמר הקב"ה לנביא להבטיח בני אדם בבשורה טובה, במאמר מוחלט, בלא תנאי, ואחר כך לא יתקיים הטוב ההוא, זה בטל ואי אפשר להיות. בשביל שלא יהיה נשאר לנו מקום לקיים בו אמונה²⁵ הנבואה, והקב"ה נתן לנו בתורתו עיקר, שהנביא יבחן כשיאמנו הבטחותיו"²⁶.

ו. כתיבה מאוחרת על ידי אחר

בגמרא בבא בתרא²⁷ ישנה רשימה המפרטת מי כתב את ספרי התנ"ך, ושם נאמר שאת תרי עשר ואת יחזקאל כתבו אנשי כנסת הגדולה, ואת ישעיהו ואת ספרי שלמה כתבו חזקיה וסיעתו. רואים אנו שלא מי שאמר את הנבואה בהכרח כתב אותה.

קיים לעיתים גם פער זמנים בין האמירה לבין הכתיבה. הזמן שחלף בין אמירתה של נבואת עובדיה - שהגמרא בסנהדרין²⁸ אומרת שהיה בזמן אליהו - לבין כתיבתה על ידי אנשי כנסת הגדולה, שחיו בתחילת בית שני, הוא יותר משלוש מאות וחמישים שנה. ודבר זה נכון לגבי כל תשעת הנביאים הכלולים בתרי עשר, שניבאו בבית ראשון²⁹.

25. צריך לומר - "אמונת".

26. ובשו"ת הרדב"ז ח"ג תרל"ח חילק בין נבואה ליחיד ולרבים, וישנן שיטות נוספות בביאור החילוק איזו נבואה יכולה להשתנות ואיזו לא, ואין כאן המקום להאריך.

27. טו, ע"א.

28. לט, ע"ב.

29. לגבי הסיבה לכך והתהליך עיין "כתיבת נביאים וכתובים", אברהם נחשון, "עיסורי כהנים", אדר ב' תשס"ה, גליון 246, פרק ה'.

גם לגבי התורה - שהיא הנבואה ברמתה המיוחדת והגבוהה ביותר - ישנה שיטה בגמרא בגיטין³⁰ הסוברת ש"תורה חתומה ניתנה", והסביר רש"י שם: "חתומה ניתנה - לא נכתבה עד סוף מ' לאחר שנאמרו כל הפרשיות כולן וכנאמרות לו בשנה. ראשונה ושניה היו סדורות לו על פה עד שכתבן". למדנו מכאן שלשיטה זו גם נבואת התורה נכתבה באיחור, בסוף ארבעים השנה³¹.

ז. התתכנה דרגות נבואה שונות בקבלה, באמירה, ובכתיבה?

הרמב"ם כתב במו"נ³² שנביא יכול לקבל נבואה בדרגות שונות, ושיתכן שהיא תשתנה במשך הזמן לעליה או לירידה. מהסברו לברית בין הבתרים יוצא, שאפילו במשך נבואה אחת השתנתה דרגת קבלת הנבואה של אברהם אבינו. בעקבות דבריו נשאלת השאלה: האם באותו נביא ובאותה נבואה דרגות הקבלה; האמירה; והכתיבה, חייבות להיות שוות, או שיתכן שוני ביניהן? לרמח"ל הנבואה היא הדבקות בזמן הקבלה, וכלל לא ברור שתמיד ישנה דבקות בשעת האמירה³³. והגר"א הרי אומר³⁴, שבזמן אמירת הנבואה של כל הנביאים חוץ ממשה, אין הדיבור האלוקי שורה עליהם, ואם כן מבואר שדרגתם בזמן הקבלה גבוהה מאשר בזמן האמירה. ולגבי הכתיבה ראינו שאין כלל צורך בנביא, ושלהרבה שיטות מה נצרך לדורות נקבע בשכל ולא בנבואה, וא"כ המסקנה המתבקשת היא שאין הכרח שדרגת כל השלבים תהיה שווה.

ח. השלמות

ישנם הבדלים נוספים בין קבלת הנבואה, אמירתה, וכתובתה. מכיוון שהתייחסנו לרובם במסגרות אחרות, לא נחזור עליהם כאן באריכות, אלא נזכירם בתמציתיות.

1. את נבואותיו קיבל הנביא ואמרן במשך כל תקופת חייו, שיכולה הייתה להתפרס על פני שנים ארוכות. אך הכתיבה התבצעה לדעת רש"י רק סמוך

30. ס, ע"א.

31. ובדומה מצאנו בבי"ב טו, ע"א לגבי רוח הקודש: שלושת ספרי שלמה נכתבו לאחר יותר ממאתיים שנה, ולא על ידי שלמה שאמרם אלא על ידי חזקיה וסיעתו.

32. ח"ב, פמ"ה.

33. עיין לעיל פרק די - תהליכי הנבואה.

34. שם פ"ד.

- למותו³⁵.
2. בתנאים מסויימים ניתן לקבל נבואה ולאומרה גם בחו"ל, אך לכותבה לא ניתן אלא בארץ ישראל, אליבא דרש"י ובעל ה"כפתור ופרח"³⁶.
3. נביא שכבש את נבואתו, חייב מיתה³⁷. המדובר הוא באמירת הנבואה, ולא בכתיבתה.
4. בגמרא³⁸ נאמר שאין השכינה שורה אלא על חכם גיבור עשיר ועניו, הדבר נכון לגבי קבלת הנבואה ולגבי אמירתה, אך לא לגבי כתיבתה, כי חזקיה וסיעתו שכתבו את ישעיה לא היו נביאים³⁹.
5. המהר"ל⁴⁰ אומר שאת הנבואה קיבל הנביא ואמרה, אך את כתיבתה ביצע גדול הדור או גדוליו, ולא דווקא נביאים⁴¹.
6. כתיבת הנבואות הייתה כאמור רק לגבי נבואות שנצרכו לדורות. ישנן הרבה שיטות הסוברות, לפחות לגבי חלק מספרי הנביאים, שהחלטה מהי נבואה שנצרכה לדורות נקבעה בחכמה ולא בנבואה⁴².
7. נבואה שנכתבה מבלי להיאמר: לאברבנאל כתובים הם נביאים, בדרגת נבואה כמו ספרי הנביאים, וההבדל בינם לבין הכתובים הוא, שהם לא נשלחו להיאמר לאחרים כמו ספרי הנביאים, אלא רק להיכתב⁴³. לפי האברבנאל מוצאים אנחנו נבואה שנכתבת ואינה נאמרת⁴⁴.

35. רש"י ב"ב טו ע"א ד"ה כתבו ישעיה. ועיין הרחבה ב"כתיבת נביאים וכתובים", אברהם נחשון, "עיסורי כהנים" שם פ"ו.

36. רש"י שם ד"ה כתבו יחזקאל: "כפתור ופרח", רבי אשתורי הפרחי: פ"י עמי ר"יט במהדורת ר' א.מ. לונץ, ירושלים תרנ"ז. רש"י מסתפק בכך, ובעל ה"כפתור ופרח" מקבל יסוד זה בוודאות. עיין הרחבה ב"כתיבת נביאים וכתובים" שם פ"ז.

37. סנהדרין פט, ע"א.

38. נדרים לח, ע"א.

39. האם עדיפה נבואת שליחות על נבואה לעצמו, בדעת הר"ן, ובדעת המו"נ והאברבנאל יתפרסם בע"ה בעתיד.

40. בחידושי אגדות לבי"ב טו ע"א ד"ה אנשי.

41. עיין הרחבה ב"כתיבת נביאים וכתובים" שם פרק ח'.

42. עיי"ש בפרק ד'.

43. עיין "נבואה ורוח הקודש" סיני כרך קכ"ח, ירושלים תשס"ב, פ"א עמי קפ"ד-קפ"ו.

44. ועיין עוד בדעת הכוזרי ב"כתיבת נביאים וכתובים", פ"ד הערה 30, ובמקומות המצוינים שם בהערה 29.